

губернских и уездных учреждений. Отд. Административный: В 4ч. СПб. 1870-1871. – Ч. 1-4. 7. РДІА. Ф. 1263. Оп. 1. Спр. 3918. – Всеподданнейший отчет харьковского губернатора за 1876 г. 8. РДІА. Ф. 1263. Оп. 1. Спр. 4054. – Всеподданнейший отчет харьковского губернатора за 1878 г. 9. Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. Х. 1997. 10. Свод высочайших отметок по всеподданнейшим отчетам за 1882 г. СПб. Гос. тип., 1883. 11. Сборник циркуляров и инструкций министерства внутренних дел с 1858 по 1896 г. М., 1896. 12. ПЗС. II. – Т. LIX. - № 59947. 13. ПЗС. II. – Т. LV. – № 61288. 14. ПЗС. III. – Т. XII. - № 8708. 15. Калинин В.Д Из истории городского самоуправления в России (XVII – начало XX вв.). М. 1994. 16. Головки О.М. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 роках: Дис...канд.іст.наук. Х., 1997. 17. Головки А.Н., Ярмыш А.Н. Сделал, что мог. Харьковский городской голова А.К. Погорелко. Х. 1998.

Надійшла до редколегії 12.10.99

О.В. Талдикін

Полція Гетьманщини і Запорізької Січі в другій половині XVIII ст.

Друга половина XVIII ст. характеризується значними змінами в адміністративно-поліцейському устрої українських земель. Для Гетьманщини і Запорізької Січі цей період був останнім періодом їхнього існування, коли в результаті політики Російської імперії відбувалось скасування адміністративно-полкової і паланкової системи - управління територією цих регіонів втрачає свою індивідуальність, свої органи військової, адміністративної і судової влади. Переходу до загальноросійської, губернської (намісницької) системи управління передував період поступової ліквідації гетьманського і козацько-старшинського управління, відношення до якого, з позицій розгляду поліцейського устрою, не може бути однозначним.

Проникнення на територію Гетьманщини російських воєвод, яке почалось ще в кінці XVII ст., змінилося в XVIII ст. на політику, спрямовану на послаблення і поступову ліквідацію вищих інститутів управління і заміну їх органами перехідного періоду, що характеризувались спільним управлінням.

У результаті такої політики центральним органом в управлінні Гетьманщиною стала Перша Малоросійська колегія (1722-1727). Після її ліквідації гетьманське правління Д.Апостола знову змінилося заснованим, згідно з наказом від 31 січня 1734 р., Правлінням гетьманського уряду, коаліційним за своїм складом [1]. Який, в свою чергу, проіснував до обрання гетьманом К.Разумовського та був скасований у 1750 р. Останнім центральним органом управління Гетьманщиною була Друга Малоросійська колегія (1764-1786), яка була скасована в зв'язку з ліквідацією полкового устрою на Лівобережній Україні та поширенням на її території дії «Учреждения об управлении губерний» 1775 р. і створенням Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв [2; 3, с. 287-289]. Своєрідні органи військово-адміністративно-територіального устрою існували на землях Запорі-

зької Січі. У 1734 р. був утворений Кіш Нової Запорізької Січі, який був вищим органом управління запорізьких козаків, він проіснував до 3 серпня 1775 р. - ліквідації Запорізької Січі царським урядом.

Немає необхідності підкреслювати, що всі перераховані вище органи управління Гетьманщини і Запорізької Січі були центральними органами в адміністративно-поліцейському змісті. Наявність подібних функцій обумовлена нерозривним зв'язком поліції і загального управління в той період, характерним не тільки для України і Росії, але й для інших держав.

Російська адміністрація розгорнула активну реформаторську діяльність у сфері судочинства й адміністративно-поліцейського управління Гетьманщини ще з I-й пол. XVIII ст. Запровадження російських юридичних норм і порядків відповідно до указу від 5 листопада 1723 р. передбачало початок уніфікації судової системи Гетьманщини і поширення на ній загальноімперських законодавчих актів [4, с.31].

Важливі структурні зміни відбулися у 20-ті роки XVIII ст., у системі місцевого самоврядування, вони передбачали комендантське управління таких міст як Полтава, Ніжин, Чернігів і Переяславль. Компетенція комендантів була позначена сенатською інструкцією від 16 липня 1722 р. і передбачала організацію поліцейського нагляду; контроль за адміністративно-поліцейською і судовою діяльністю; охорону кордонів та збір розвідувальних даних; функції контррозвідки.

Комендантське управління, яке було по суті альтернативною владною структурою, одержало свій розвиток і у використанні російських офіцерів на посадах полкового управління, про це свідчить указ від 23 лютого 1723 р., і фактичне перебування на посадах полковників Стародубського та Чернігівського полків колишніх комендантів Пашкова і Богданова в період 1723-1724 років [5].

Проте найбільш актуальним треба визначити питання про наявність спеціальних поліцейських органів і посад у самій системі управління Гетьманщини і Запорізької Січі, або зосередження поліцейських функцій з означених напрямів, які були в компетенції різноманітних органів і посадових осіб.

У цьому плані особливий інтерес відіграє місто Глухів - столиця Гетьманщини і резиденція гетьманів. 21 липня 1732 р. гетьман Д.Апостол видає універсал про нагляд за благоустроєм міста, рекомендацію поведіння в ньому солдат російського гарнізону, а також організацію необхідних заходів, які забезпечували чистоту і порядок [6]. Надалі, у 50-х роках, у Глухові була в наявності посада поліцейстера, яка була заміщена міським отаманом. Про це свідчить «доношение» глухівського сотника Дем'яна Турянського від 11 квітня 1757 р. в Генеральну військову канцелярію [7]. У ньому, зокрема, повідомляється про наявність конкретних, означених вимог до поліції міста та покладання обов'язків виконання поліцейської служби на міське населення. Таким чином, можна вважати глухівського міського отамана одним із перших поліцейських Гетьманщини.

У цей період серед органів Гетьманщини, що мали поліцейські функції, можна відокремити органи судової влади й органи адміністративного управління. Так, на всій території Гетьманщини організацією розшуку політичних і карних злочинців займався генеральний суддя [8, с.58]. Мала в своїй компетенції слідство у найбільш складних карних і політичних злочинах і Генеральна військова канцелярія¹. У 1754 р. її слідча комісія проводила слідство у скаргах жителів Глухова на солдат глухівського гарнізонного полку [9]. На місцях організацією слідства і розшуку займалися полкові, а у подальшому у 60-70-х рр. міські і земські суди. Особливий інтерес у цьому плані мають саме вони, тому що несли на собі основну кількість розслідувань по карних злочинах. Міські суди були створені на основі полкових судів для розгляду кримінальних справ. До складу міського суду входили полковник, полковий суддя, секретар, а також декілька виборних членів із числа козацької старшини. Крім полкового суду в кожному полку, відповідно до універсалу гетьмана К.Разумовського від 19 листопада 1763 р., були створені по два земських повітових суди. Земські суди обиралися козацькою старшиною і склалися із судді (суддів), підсудків (одного, двох) і писаря [10]. Примітно, що в деяких земських судах знаходилися слідчі справи не тільки по дрібних злочинах, але і по таким як, здирство, нанесення тілесних пошкоджень і всякого роду насильства. Прикладом тому можуть бути слідчі справи Остерського повітового суду [11]. До речі, М.Слабченко, характеризуючи інтенсивність судочинства судів Гетьманщини наприкінці XVIII ст. відзначає: «В ней (Малороссии) царствовал самый бесцеремонный произвол и самосуду в жизни отдавалось предпочтение. Жаловались в суд скорее по привычке, чем по необходимости, потому что с сильными шляхтичами ничего не могли поделаться» (Наводить приклади) [12, с.63].

Крім органів судочинства, основними чинами, що відали поліцією на Гетьманщині були посадові особи загального адміністративного управління. При полково-сотенній системі поділу земель, вони були зосереджені в полкових і сотенних містах. У 1756 р. була розроблена «Ведомость Малороссийской генеральной старшине, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых с показанием который чин за каким следует по малороссийскому обыкновению». Відповідно до вписки з відомості посадовими особами, на які покладалася поліція, були:

№	Чини і посади	Якого правління або відомства
32	Отаман міст полкових	статського
38	Отаман сотенних міст	статського
39	Городничі полкових міст	статського
53	Городничі сотенних міст	статського [13]

¹ 17 лютого 1765р. її судові функції були ліквідовані.

Отамани і городничі полкових і сотенних міст утримувалися на службі й одержували відповідно до відомості визначену платню. Їхня поліцейська діяльність була інтенсивна й у I пол. XVIII ст. Так, у 1713 р. в сотенному містечку Новомлинське Ніжинського полку проведена «інквізиція»¹ по кримінальній справі [14, с.176-178]. Дізнання проводили городовий Новомлинський отаман Василь Железняк і війт Іван Тиховський. Справа про знаходження трупа новонародженої дитини, у ході розслідування якої був установлений факт побиття її матері чоловіком, через що стався викидень, була подана на доповідь у Генеральну військову канцелярію.

Трохи інакше було влаштовано адміністративно-поліцейське управління на землях Запорізької Січі. Після повернення запорожців із Туреччини в підданство Росії в 1734 р., Кіш Нової Запорізької Січі перебував у підпорядкуванні Київського генерал-губернатора, що став «головним їхнім командиром», як називають його накази того часу [15, с.127]. З 1751 р., відповідно до указу Сенату від 24 липня, Кіш Нової Запорізької Січі підпорядковувався гетьману [16]. Таким чином, генерал-губернатор і гетьман здійснювали вищий контроль за адміністративно-поліцейським станом Січі. Так, Київський генерал-губернатор Леонтьєв, контролюючи дотримання порядку на землях Січі, декілька разів протягом 1742-1743 років звертався до Сенату із повідомленнями про «свавілля» запорожців, заявляючи при цьому, що «ежели воровство и своевольство их запорожское пресечено не будет, то могут быть важные причины последовать» [15, с.128]. Він же у 1744 р. разом із подібними повідомленнями висуває ряд заходів, спрямованих до реорганізації козацького самоврядування, серед яких рекомендує покладання на курінних отаманів відповідальності за поліцію серед підпорядкованих їм козаків. «Свавілля» козаків, що згадуються Леонтьєвим, продовжувалися і в другій половині XVIII ст. Їх основна кількість припадала на земельні суперечки із сусідами і вибори небажаних старшини і царській владі кошових отаманів [17]. З метою спостереження за діяльністю козаків Нової Запорізької Січі був улаштований «Ново-Сеченский ретрашмент» із командиром із російських офіцерів. Крім нього, порядок розбору земельних суперечок і взаємних скарг із сусідами забезпечували особливі офіцери, що посилалися генерал-губернатором.

У період підпорядкування Нової Запорізької Січі гетьману в канцелярії останнього, а також у Генеральній військовій канцелярії було чимало документів адміністративно-поліцейського характеру, що відносились безпосередньо до запорізьких козаків. Це рапорти і повідомлення кошових отаманів про боротьбу з гайдамаками, справи про злочини запорожців проти жителів Гетьманщини, скарги на них, а також повідомлення про вибори кошових отаманів і старшини на Січі [18].

¹ Інквізиція- цим терміном називали дізнання, слідство.

Сама система організації поліцейської діяльності Запорізької Січі за-
слуговує окремого дослідження, втім як і її особливості по всій території
Гетьманщини. Не можна однозначно підтверджувати наявність у системі
управління Запорізької Січі поліцейських органів і посад. Самі поліцейські
функції були присутні в компетенції основних посад і чинів, але в найбільш
повному обсязі вони зосереджені у паланкового полковника. Центральною
фігурою, що здійснює загальне керівництво і координацію поліцейської ді-
яльності був кошовий отаман. Спираючись на канцелярію Коша, він відда-
вав розпорядження на розшук злочинців і на їхні допити. Йому адресують
повідомлення паланкових полковників про заходи щодо попередження
злочинів. Рішення у поліцейських справах приймалися кошовим отаманом
як індивідуально, так і колегіально, разом із виборною військовою старши-
ною та посадовими військовими службовцями. Звідси і найбільш поширені
в подібних справах формулювання: « Кіш доручив...; Кіш визначив...; Кіш
призначив...; Розпорядження Коша...» Крім загального управління пошу-
ковою й охоронною поліцейською діяльністю, Кошовий отаман, разом із
канцелярією війська Запорізького, мав у наявності право видачі документів
дозвільного та підтверджуючого характеру. Це - свідчення про стягнення
податків; дозволи на проїзд; атестати на право поселення; паспорти на
право виїзду за межі земель Запорізької Січі тощо [19].

Серед військової старшини і посадових осіб Запорізької Січі можна ві-
докремити тих, у чийх обов'язках поліцейська діяльність займала найбільше
місце. Це - військовий осавул, військовий довбиш та військовий пушкар.
Військовий осавул проводив слідство і керував виконанням судових виро-
ків. Так, у 1762 р. Кіш доручив осавулу Василеві Пішмічеву слідство в справі
про крадіжку 50 рублів [20]. Помічником військового осавула в поліцейсь-
ких справах був військовий довбиш. Він супроводжував злочинців на Січ
для слідства та суду: у 1766 р. Кіш відрядив в Очаків довбиша Нестора Го-
ловка для затримання «гультяїв». У обов'язок довбиша також входила ін-
спекція охоронної і пошукової діяльності на місцях, присутність при вико-
нанні вироків. Часто, згідно з розпорядженням Коша, військовий довбиш
брав участь у розслідуванні злочинів як на самій Січі, так і на її землях. У
лютому - квітні 1762 р. Кіш доручив проведення слідства в справі по вбив-
ству, спільно паланковому полковнику Кодацької Паланки (за місцем вчи-
нення злочину) Іванові Кулішу і військовому довбишу Якову Соколовсько-
му [21]. Ведення розслідувань злочинів на Запорізькій Січі, а також допит і
утримання під вартою обвинувачуваних відбувалось у військовій пушкарні.
Вона знаходилася у веденні військового пушкаря. За час утримання під
вартою обвинувачені відчували голод і холод, а часто і вмирили голодною
смертю. Катування також застосовувалось до них. Частіше усього їх били
палицями. Відомо декілька випадків, коли після таких «допитів», проведе-
них «слідчими», обвинувачувані вмирили [22, с.12]. У 1763 р. козацькою

старшиною Петром Зелинським у пушкарні проводилися допити пійманих гайдамаків, обвинувачуваних у нападі на польських торговців [23]. Взагалі, стосовно гайдамацтва, настільки поширеного явища у цей період, дії запорізьких козаків носили каральний характер, про що свідчить підтвердження запорізької старшини в її боротьбі з гайдамаками [24].

Злочини, які чинили запорізькі козаки за межами земель Січі, розслідувалися звичайно спільними зусиллями місцевої адміністративно-поліцейської влади і представниками Коша Запорізької Січі. У цьому плані окремий інтерес має справа про пограбування в 1765 р. запорізькими козаками прикажчика поміщиці в селі Березове Харківського слобідського полку. Розшук, проведений полковою канцелярією, дозволив затримати одного із злочинців, а другий був присланий самим Кошем Запорізької Січі [25]. Найчастіше на самій Січі змушені були проводити розшук фортечних селян, які втікали, солдат і інших, хто шукав захисту. Так, у 1765 р., Кіш одержав наказ Другої Малоросійської колегії на розшук комісарів господарської частини Донецького пікінерського полку, які, мабуть, втекли на Січ [26].

На місцях охороною, розшуком, слідством, а найчастіше і судом над злочинцями відав паланковий полковник, який спирався у своїй діяльності на паланкову старшину та громадського отамана. При розшуку біглих селян, солдат, гайдамаків і злочинців, Кіш Запорізької Січі сповіщав Паланкову адміністрацію про їхні прикмети. Найбільш тяжкі і складні злочини розслідувалися паланковим полковником разом із представником Коша, або під його безпосереднім керівництвом (див.вище). Маючи достатньо великі повноваження в поліцейському відношенні, паланковий полковник повідомлявся з кошовою страшиною рапортами і повідомленнями. Не обходилося у його діяльності, як втім і скрізь, без зловживань своїми владними повноваженнями. Так, у 1764 р. Київський магістрат наполягає від Коша покарання Кальміуського полковника, який побив, заарештував і відняв гроші в київського міщанина Антона Павловського, що знаходився на Кальміусі з торговими справами. Останній був зобов'язаний таким «відношенням» у свою адресу внаслідок несправедливого звільнення свого робітника, який поскаржився полковнику паланки [27].

Після ліквідації самої Запорізької Січі і її адміністративного устрою на південних землях України в 1775 р., російський уряд, зацікавлений у козаках, як реальній військовій силі проти Туреччини, створює ряд козачих військових формувань. Так, наказом від 3 квітня 1787 р. було створено Катеринославське козацьке військо, наказом від 22 січня 1788 р. - Чорноморське козацьке військо, в яких була заснована запорізька номенклатура посад і поділ на курені, станиці, як військово-адміністративні одиниці. Вони очолювались сільськими отаманами та управлялись шляхом місцевого сільського самоврядування. Координацію поліцейської діяльності козацьких чинів здійснювала вища військова адміністрація. Підтвердження наявності поліцейських обов'язків у чинів

цих формувань, а також несповоднення їх наявністю з боку губернської адміністрації показує лист Катеринославського губернатора В.Коховського таємному раднику В.Попову для доповіді Новоросійському генерал-губернатору П.Зубову. У листі, що датується 1792 р., виражене обурення невідпорядкуванням Катеринославських козаків губернській адміністрації, їхніми зловживаннями при розшуку розбійників, а також карними злочинами, що були виявлені серед станичних офіцерів [28, с.417-418].

Таким чином, спосіб організації поліцейської діяльності на території Гетьманщини і Запорізької Січі в означений період характеризується її зосередженням у руках адміністративно-судових органів, а також відсутністю чіткої регламентації та структури. Подальший розвиток поліції, хоч і мав ускладнення відсутністю аналогії в праві Гетьманщини та засиллям звичаєвого права на Запорізькій Січі, був зупинений введенням загальноросійської системи адміністративно-територіального управління, що зосередила поліцейські обов'язки в руках чинів губернських органів управління.

Проте формування єдиної загальноімперської системи органів управління, суду і поліції не змогло обійтися без урахування окремих традиційних особливостей у системі організації місцевих органів влади, що знайшли свій прояв у наявності військових-козачих формувань із традиційним устроєм загальної поліції в них.

Список літератури:

1. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). Собр. 1-е. Т.IX. № 6539.
2. ПСЗ. собр. 1-е Т.XXI, № 15228; Т.XX № 14392.
3. Экстракт из указов, инструкций и учреждений Правительствующего Сената.- Чернигов, 1902.
4. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українські політичні відносини другої половини ХУІІ -ХУІІІ ст.: тенденції, характер, етапи// Український історичний журнал. 1997. № 1. 5. ПСЗ. Собр. 1-е, Т. VII, № 4173.
6. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ), ф. 51, оп. 3, сп. 6280, ар. 3-4.
7. Там же, сп. 14672, ар. 2-3.
8. Пиджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска. К. 1994.
9. ЦДІАУ, ф. 51, оп. 1, сп. 2126, ар. 2.
10. ЦДІАУ, ф. 71, оп. 3, сп. 13, ар. 1-6.
11. Там же, сп. 839, ар.1-49.
12. Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии... - С. 63.
13. Лазаревский А.М. Малороссийские чины и должности и оклад их содержания // Киевская старшина. 1883. Т. VI.
14. Лев-ский О. Судебная «инквизиция» в бывшей гетманщине // Киевская старина. 1886. Т. XIX.
15. Андружеский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в. // Киевская старина. 1883. Т.VI.
16. ЦДІАУ, ф. 269, оп. 1, сп. 269, ар. 2-7.
17. ЦДІАУ, ф. 763. оп. 1, сп. 20, ар. 1-4; сп. 25, ар. 11-12.
18. ЦДІАУ, ф. 51, оп. 3, сп. 18537, ар. 1-4; сп. 15609, ар 7-8; сп. 18861, ар. 12-15; ф. 59, оп. 1, сп. 1708, ар. 52-56.
19. ЦДІАУ, ф. 59, оп. 1, сп. 742, ар. 7; ф. 54, оп. 3, сп. 771, ар. 8; оп. 1, сп. 9909, ар. 2; ф. 763. оп. 1, сп. 473, ар. 41-42.
20. Там же, ф. 229, оп. 1, сп. 131, ар.1-54.
21. ЦДІАУ, ф. 59, оп. 1., сп.133, ар.1-16.
22. Михайленко П. Суды и наказания в Сечи // Именем закону 1992. № 36.
23. ЦДІАУ, ф. 229, оп. 1, сп. 148, ар.1-76.
24. Там же, ф. 269, оп. 1, сп. 3376, ар. 3-7.
25. Там же, ф. 229, оп. 1, сп. 182, ар.1-13.
26. Там же, сп. 181, ар. 1-200.
27. Там же, сп. 158, ар. 1-17.
28. Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса. 1881. Т. 12. -С.417-418.

Надійшла до редколегії 30.06.99